

Н. РОМАНОВИЧ - ТКАЧЕНКО

ІЗ ЗЕЛЕНОГО ЗШИТКУ МОЄЇ ТОВАРИШКИ

(ФРАГМЕНТИ З ЗАПИСОК РЕВОЛЮЦІОНЕРКИ 900 РОКІВ)

I

У Гуляй-Полі була теж граматика (та крім усіх, ще й старослов'янська, алгебраїчні формули, класні дами й реверанси — але теж і садок веселий і широчезне озеро Турії — ріки й простори безмежні. Там груша в садку, висока та гілляста. Вилізеш на неї — на вершечок і дивишся: ось проти с. Листопадово білими хатками збігає до Турії, праворуч губиться в гаях річка й ген далеко небо притулилося до землі, злилось з нею, — а там щось, — далі ген - ген — там щось мріє, щось вабить...

А тут, у Києві, на Прорізній улиці, балкон на третьому поверхсі: під балконом по камінню тупотять люди — але вийти до них, піти з ними не можна (це не комме ільоф одной молодій дівчині ходити вулицями). Взагалі тут нічого не можна, не можна Толстого, ні Кобзаря, не можна писати щоденника, не можна голосно засміятися, не можна в дортуарах залишатися. А весь вільний від науки час — у залі. В залі пансіонській тут респектабельне око М-ме Ж. (*tenez vous droite, ne vous dépêchez pas o quelles manières ont ces fillettes — là*). Тут же в залі найважливіше з виховання № — вчитель танців: *Balancez, retourner en avant, à gauche, à droite un, deux, trois!* Раз, два, три! Раз, два, три! Раз, два, три! А раз на місяць — вечірки танцювальні: ті самі „балянсе“, „ретурне“ з кадетами, гімназистами. „Чигиринська дикарка має поступ, *regardez s phe elle est moïn loup, n'est pas за мою спиною похвалювала мене стара господиня пансіону М-ме Ж.*

Отже мене шліфують...

І в ідальні респектабельне око суворо бдить над нами, двома десятками жвавих, шумливих підлітків: „Не шуміть, не стукайте, не совайте стільцями, не шепчіться, не поспішайте в їжі, не, не, не... не, не, не...“.

І в спальні, в дортуарі теж „не“... „не читайте, не розмовляйте, ніч для того, щоб спати, не ворухіться та не дихайте“ — чийсь голос з під ковдри додав у слід М-ме Ж, а інший голос: тільки платіть гроші, а все інше „не“.

Такого приблизно плаката й можна було б почепити в залі благородного пансіону респектабельної М-ме Ж.: платіть гроші та робіть глибокі реверанси, смиренно склавши ручки. Платіть гроші — це єдиний активний вчинок, що допускала М-ме Ж. з боку своїх пансіонерок. У всьому іншому вони мусіли бути цілком пасивні і виконувати всі приписи старших. „Слухняність — це найбільша чеснота молодих

дівчат...". Слухняні — ви потішаєте своїх батьків та вихователів, що так ревно опікуються вами і тим самим готуєте собі ліпше життя".

Такі й подібні сентенції рекла часто-часто М-ме Ж. звичайно французькою мовою й так само повчала нас, як ми спинялися на прогульці перед жебрачкою, перед зголоднілими дітьми:

„Passez, passez, il faut pas regarder ces gens-là“.

Муштра і в школі: там був талановитий фельдфебель М. І. Мау, висока, незграбна жінка з потворним лицем, що на ньому бігали сірі мишачі очка. Муштра дома, муштра на вулиці. А десь єсть висока гілляста груша в садку, а край садка круча, а під кручею — озеро... А десь є — на полицях у батьківській шафі Тургенев, Толстой, романи Лоті, Ж. Верна та Крижановської... повісті Марка Вовчка... Та й тут, ближче, таки у Києві є життя, є люди (на свята мене брали до себе знайомі), є книги (о скільки їх, цих книжок, з такими цікавими заголовками визирало з вікон крамниць), але тут для мене тільки муштра й граматики, французька, німецька, англійська, і це вічне настирливе „tenez vous droite“! Тільки сірі стіни, за які не вийдеш.

І я писала щоденник... Там я виливала свої жалі, свої болі. Там я нарікала на безглуздість людей, що виховують молодь, як птахів у клітці. Там я нарікала на умовність, що з людей ляльок роблять, на футляри, до яких впихають молоді душі. Хтось з товаришок вночі витяг щоденника й інші читали. Вражена я почала писати далі французькою мовою, наївно забуваючи, що й інші так само володіють французькою мовою, як і я.

К великодню — значить, дві третини шкільного року пробігло — я вже додому пригладжена, зашнурована приїхала. І в рукавичках, і білий накрохмалений комірець шию підпирає, і стримано, тихо поводжуся, і реверанси до гостей — за школою „балетмейстера Ленчевського“.

Мабуть до кінця року зовсім об'їздили - б „Чигиринську дикарку“, та вона раптом: не поїду більше до пансіону! Це як треба було вже вертатися після великодніх вакацій.

— А вчитися не хочеш? — здивований, збентежений батько.

— Вчитися хочу, але пансіону не можу!

Так за малим і не об'їздили французькі мадами. Так на волю вистригнула пташка з клітки. Але, „quelle horreur“! наробила галасу М-ме Ж. Найкраща, найслухняніша, найлагідніша пансіонерка залишає пансіон. „Ах, яка невдячність. Тут її одшліфували, тут виховали, і це все забути, і так піти. Яка невдячність!“ — репетувала м-м Ж., закочуючи свої полинялі очі.

Останнє прощання. О, quelle damage pour tois Natalie! о, mon pauvre soeиг. М-м Ж. прикладала хустку до очей. Я була дуже ввічлива й стримана. По щосьвй гнів на безглузде виховання перед кам'яними монументами виливати? Їх не переробиш. Їх зовсім скинути, ці старі монументи! Це головне, і це якось треба зробити!

Як почала я скидати з себе реверанси, корсети, білі пелеринки, білі рукавички, святочні бантики та кучері, то й коси свої заєдно скинула. Товсті, шовкові коси. Лишилася стрижена, засмалена від сонця, в косоворотці — без витребеньків. Літом на вакаціях, — боса, голі руки на весла поклала, і цілими днями — вода, сонце, чай, човен. А поза

тим: Толстой, Тургенев, В. Скот, Желіховська, Чюмина, Шапіро і... Крижановська, і Кобзар, Нечуй-Левицький, Олена Пчілка.

Брунатну сукню та чорний фартушок — це восени я знову брала, але це, це тільки для школи. А поза школою... поза школою — ніхто не досягне мене: ні чорні фартушки, ні м-ме Ж., ні м-ль Софі, ні сама М. І. Мау.

Я сама знаю те, що я знаю...

Правда, знала я поки що не дуже багато...

Знала, що буду вчитись і вчитись, і ніяких там танців, балів, кавалерів, па-де катрив. Знала, що не вийду заміж („венец кар'єры жінчини — заможество“ — філософія м-ме Ж.), цеб-то не піду до церкви вінчатися, та щоб на мене збігалися всі дивитися, та щоб хтось тримав мене після вінчання на весіллі на колінях і обіймав (як це на останньому весіллі в Гуляйполі бачила); не буду варити чоловікові (ну та й не може бути його в мене;) обід (ні тут не в тому, щоб варити страву, а я про те щоб за домашню рабіню не бути у чоловіка)... Ні, краще не буду зовсім жінкою свого чоловіка... ну але чією-ж? не буду зовсім чієюсь жінкою, так, так чієюсь не буду, буду сама по собі... А як покохаю?.. так, так, це може бути, це мусить бути, в кожному-ж романі героїня кохає, а я теж героїня. Як покохаю, то без попів, без вінців, без публіки, без нікого... Це таємниця. Така глибока таємниця.

Щось там таке я про куховарку... Так я вважаю, треба без куховарок. Куховарки такі самі люди як ми й не треба, щоб жили в кухні й цілий день в брудному поралися. От тільки як тоді жінки, що мають дітей, можуть визволитися від кухні? А це треба, щоб якось інакше жили жінки з дітьми, якось так господарство влаштували... Головне — рівність і справедливість — усі-ж бо люди! Ну так щоб багато їх разом жили, коло одної кухні, по черзі-б готували, доглядали дітей, а інший час жили-б як люди, а не як жінки — рабині, прикуті до огнища.

Знала я, що є куховарки й пані, є ще становий і десятники, чиновники і „жиди“, селяни й міщани й ремісники, затуркані дівчатка й „мадами“ Ж. та Мау. Знала, що треба мадамів од дітей одставити, дати дітям таке життя, щоб з них вийшли люди, справжні нові люди...

Але як? як? як це зробити? Я так мало ще знала. Та проте я знала те, що знала...

І реверанси, бантики, білі рукавички залишила „мадамам“...

А у мене Дарвін (важко одолівати), Шопенгауер (ще важче, так і не подужала!), Тургенев, Толстой, Чернишевський, Писарев... і багато з книгозбірні Ідзиковського й сині хемічні рядки нелегальних відозв з Подолу.

II

Взагалі всі думки мої на Подолі цієї зими 98 — 99 шкільного року. Там гурток юнаків що-суботи. Завішуємо вікна, защіпаємо двері. Всі? всі: Микола, Ілля, Жан, Вітольд, Женя, Леонід, Макс, Ядзя, Петро...

Історія розумового розвитку Європи, філософська школа Гегеля, історія робітничого руху на Заході, такі були цикли занять цієї нашої

суботньої школи, до якої я потрапила через Катрю та Женю. Метод роботи був такий: всі знайомилися з матеріалами що до теми, читали, скажім, Дрепера, Тука, Кавцького, один писав реферата, призначалося опонентів. Я цілком впірнула в тему, коли студювалося початок родини, приватної власности й держави; читала Енгельса, виписувала конспекта собі до загального зшитка й коли читав реферата Микола Л., не проминула ні слова. Так, все — умовність, все люди утворили: свої звичаї, права. Отже люди мають все змінити, теперішні люди... Вони мають нові права, нові звичаї, нове життя, гідне сучасної людини, завести. І ці люди — ми. Ми маємо все закосніле, все гниле, все негідне людини скасувати... Ми маємо нове життя збудувати: без холопа, без пана, без „жидів“ і чиновників... без станових і десятників, де всі — селяни, міщани, робітники, всі будуть люди. І жінки будуть люди!

Такі й подібні думки роїлися звичайно від Волоської через Житній базар та Вознесенський спуск. На початку Вознесенського спуску брав мене злегка за руку Макс П. (одного разу, коли було ковзко, спитавшись дозволу, підтримував мене за руку, а далі вже кожного разу як підходили до гори, сам брав за руку й вів та встрявав словами в мою задуману мовчанку.— Це багато дає, отсе гурткове навчання, правда? У мене багато книжок, власне у мого брата, партійного... Але самому всього не розібрати...

В цікавій, палкій розмові шлях аж до Жиянської спливав непомітно; кінець йому швидче приходив, ніж край бесіди. Доводилося ще зробити кілька проходів коло дому, щоб докінчити, і завжди тут, з одної освітленої кімнати якогось мешкання, визирав на нас портрет Миколи другого.

— От кого — Макс вказував на портрета,— ось кого треба знищити насамперед.— Так, від них, від царів все лихо...

Звичайно не все від них, є багато інших паразитів, але з нього треба почати. Тоді все піде далі як слід. Стискав руку на прощання так палко, як палко говорив про боротьбу, про нове дуже справедливе життя. І в мене крила росли після цих розмов.

Одного разу конфлікт у нас вийшов з Максом. Поверталися в неділю з Дніпра, їздили гуртом на той беріг. До Жиянської близький шлях. Стомилися. Покликав Макс візника.

— Сорок копійок! — Поїхали.

З півдороги проїхали. Тоді я витягла 20 к. і передаю Максowi свою пайку за візника.

Макс не бере. І я назад не беру...

— Не візьму, це я захотів на візника.

— Мусите взяти, бо їду й я...

Не взяв. А я тоді скочила й пішла.

За хвилию Макс коло мене.

— Не раціонально. Гроші візникові заплатити, а йти пішки...

Мовчу; звичайно, нераціонально... Та й ноги болять.

— І з принципового боку — не витримує критики... Якби їхали з Катрею або з Женюю, то не намагалися б із своєю пайкою...

— Намагалася б: спільно їдимо, спільно й платимо...

— Спільно, але не так... От саме навпаки — все спільне й не рахуються товариші проміж себе — отсе твої дві копійки, а це мої.

Навпаки. А зі мною ви якраз так: отсе моя половина, отсе ваша... одділяєтеся, одмежовуєтеся. Значить, я для вас не те, що товаришки, я менш достойний, як вони. То тільки тому, що я мужчина? То я вже не такий товариш?

Мовчу. Мабуть, тому! Мабуть саме тому. Але не оглядаюся. Макс, такий мужній, такий чудовий на вроду, в запалі мабуть дуже принадний.

— То це ваша славетня рівність?! Рівність: ви гребете, як хлопець... Рівність: ви читаете й перетравлюєте філософські твори... ви хочете права голосу в державному житті, це рівність...

А це, цей ригоризм — це теж рівність?!

Мовчу. Але думаю, що це рівність. Саме це — рівність. І почуваю, що інакше не могла-б зробити... Якби це не Макс, а Женья була або Катря, як би зробила? Але чи пішли-б вони, дівчата, провозжати мене з Дніпра? Чи пішли-б Катря чи Женья? Мабуть ні. Мовчу й не оглядаюся на Макса. Він завжди принадний (палкий, рвачкий, міцний — мов з бронзи вирізблений), а тепер його чорні очі, мабуть, як блискавичні огні.

Наспіх прощаюся коло дому.

— І вам не соромно? — стискає міцно руку Макс.

— Ані настільки. До побачення.

Підіймаюся рипучими східцями в темний вузький коритар. Мама чекає в нашій маленькій, майже порожній хаті. Відповідаю на її неспокійні питання, п'ю чай. Втомлена, заплющую очі. Макс, його голос: не соромно? — ані скільки! Інакше я не могла-б з Максом... і ніколи не зможу інакше. Соромно було-б, якби він за мене заплатив — мужчина...

*

Остання перед вакаціями субота. Тема: що таке соціалізм? — Усі прийшли. Жан, Микола, Вітольд, Женья, Ядзя, Леонід, Макс. Катрі немає, вона в іншому гуртку.

— А Петро Б.? Що-ж це його немає?

— Його не буде — схвильований голос Макса. Його заарештували на сходці за Дніпром.

— Заарештували? — усі згрудилися коло Макса.

— Бідний Петрусь...

— Як? коли?

— Дурне теля, цей ваш Петрусь, а не бідний!.. Лізти на сходку, коли там і без тебе обійдеться! Занапастиги свою силу марно! Там були агітатори, себе треба було надалі зберегти та набратися знання. Як будемо так лізти без витримки, без дисципліни, нас як зайців переловлять.

Макс обурений, очі блискавицями спажнули, горять; на смаглому обличчі рум'янці.

— Як зайців... Так... А може нам не слід тут бути вкупі. А як до нас, сюди, прийдуть? Кволий, тонкий Ілля збентежено оглядається.

— Чисто зайці! Прийдуть... ну прийдуть, то й візьмуть... А візьмуть — то посидимо... Значить, так треба... Значить, вже наш час

настав... І не ховатися, не тікати... Інша справа — не треба самому лізти (йому цікаво, бачте, поперед батька в пекло) там, де не кличуть, там, де без тебе обійдеться. Але ховатися, тікати... Х-ха... соціалісти! Макс оглянув усіх і посунувся до столу.

Сьогодні він був за голову, а не Ілля. Читав реферата наш „вчений“ Микола Л. Історію соціалізму він вистудював глибоко та бездоганно.

Але читав він якось нерівно, спотикаючись. Раптом уривав речення та ніби прислухався. Взагалі настрої у хаті став нервовий, не той, що його треба для теоретичних дебатів.

Як читання закінчилося, висловлювалося мало.

— Ну з цієї теми почнемо рік восени, — підніс голос Ілля, — хай публіка підготується. А ти, Максє, краще нам все розкажи, як було з Петром.

— Саме такий, для діла я сидітиму хоч під обстрілом, а в бачках час марнувати, коли є можливість небезпеки — дудки! Прийде ваш час, сами побачите, як це буває, коли арештовують... До побачення.

Макс вистрибнув через вікно на подвір'я. З подвір'я був вихід через якийсь темний коритар на іншу вулицю.

— А ви, товаришко, хіба тут залишаєтеся? — до мене Макс.

Усі через вікно тихо спустилися й мовчки йшли аж до вулиці. Я з Максимом попереду.

На вулиці хто куди — також конспіративно. Мовчки Вознесенським спуском піднімалися — якісь дві тіні віддалік трималися.

На Сінному розпрощалася з іншими; Макс мене провозжати пішов. Тихо розповідати почав про події за Дніпром. Робітників б'ють, катують... за якийсь злочин думаєте? Що, вони вбили кого, пограбували? За те, що людського життя хочуть, хочуть, щоб і їм сонце бачити... Ні історії соціалізму, ні теорії тут не порягують. Лише практика боротьби. Бити їх, побороти тих, що все сонце для себе забрали.

І Макс дужим кулаком погрозив до портрета Миколи ІІ, що саме дивився на нас з освітленого вікна.

III

Наш подільський гурток був одною ланкою того довгого ланцюга що звався „Нелегальна організація середнешкільників“, а конспіративно, в розмовах нашого гуртка, „Оля“, того ланцюга, що, звиваючись по цілому місту, обхоплював собою і Поділ, і Старий Київ і околиці й Печерськ з його святинями. Про „Олю“ ми часто розмовляли з Катрею на перемінках між „уроками“.

Катря перша відчула мої шукання, мої настрої, ми з нею стільки перечитали разом, стільки обговорювали. Катря мене й завела до „Олі“. Сама вона належала до іншої ланки, що збиралася десь на Підвальній, активно працювала, в роботі горіла, і природно, що у нас багато було до розмови, що ми після дзвінка схоплювалися за руки та тісно обнявшись серед натовпу рекреаційної залі, гарячим шепотом повіряли свої питання, свої навини. Взагалі цей рік було так: я, бібліотека, гурток

і Катря. У Катрі в хаті — нелегальщина й гектограф. Катря вже й на мітингах, на сходках... Це — мій новий світ. І почасти шкільні підручники. В небесній блакиті цього нового світу гнітучою хмарою стовбичила міністерська гімназія: найчорнішою плямою на ній гніздилася М. І. Мау, світлим промінням з-за гнітучої сірости світив нам талановитий, чулий, захоплений своєю роботою вчитель історії.

В цей новий світ раптом упала новина, що все одсунула.

„Студентів віддати в салдати“...

Надзвичайні збори нашого гуртка, збори делегатів усіх гуртків. Видано відозву організації середнешкільників. Студентські відозви, сатиричні вірші на уряд, натовп студентів коло університету, кінні поліцаї коло студентів — боротьба. І ранком ідучи до гімназії Бульваром я думала не про підручники, а про боротьбу.

Вночі їх мали висилати. Вночі мали зайти до мене товариші з гуртка.

— Мамо, може я задрімаю, збуди як по мене прийдуть.

— Як прийдуть? Чого прийдуть? Хто? куди - ж це?

Мама звикла вже, що вертаюся пізно, але щоб серед ночі мені кудись виходити, — це вже щось нечуване.

Не знаю, чи й збудила б (материнська рука все оберігає сон і спокій дітей), та я сама почула стукотіння в двері.

— Зараз! іду! — зриваюся, хапаю пальто, шапку.

Ще момент, і я з ними, з усіма на вулиці.

Нас багато. Тут і з інших гуртків.

— О, скільки нас! це гарно!

— Гарно та не дуже. Зразу видко — організовані. А там поліція й жандарми...

— А ти й не знав, що там жандарми!.. То може додому вернешся?..

— Там ще й шпигуни... — насмішкуватий чийсь голос.

— То може до мами вернеться той, хто там скигить...

— Ніхто нічого не скигить, а каже про обережність...

— Може краще маленькими групами підійти.

— „Маленькими групами“, знайшовся розумний. Ми їм ще й заспіваємо! Нехай знають, що засланці не самітні.

— Засланцям заспіваємо...

„До бою сто тисяч робітників стане... Піврем, піврем, піврем ці кайдани“.

— Хлопці спиніться, ті передні! Почекай! І який вас вітер підхопив!

— Не спинимось! не можемо! Вперед, вперед, вперед!

Вагони на колії наче напружено чогось чекають. Непорушні, спокійні зверху, немов бурю в собі ховають.

Біля них, наче на варті, якісь темні, мовчазні постаті. Рясно стовбичать монументи жандармів. З другого боку юрба сірих гімназичних шинелів, дівочі рум'яні напружені личка. Ось засланців ведуть. Ідуть вони поволі, урочисто. Групами підходять до вагонів. Повз мене пройшов студент так близько, що руки наші торкнулися. Він підняв очі й мовив: „вибачте“. На хвилюк спинив очі, свої великі чорні очі на мені й схилив голову.

- Прощайте! до побачення! Не сумуйте, товариші.
— До побачення. Продовжуйте нашу боротьбу. Хай живе боротьба.

„Смело вперед, не теряйте бодрість в неравном бою,
„Родину мать вы спасайте, честь и свободу свою“...

Це від нас летить їм, засланцям, привіт.
І вони відповідають бурхливою погрозою всім нашим ворогам.

„Шалійте, шалійте, скажені кати,
„Готуйте кайдани, будуйте тюрми,
„До бою сто тисяч робітників стане,
„Пірвем, пірвем, пірвем ці кайдани“...

... — Тише, тише. Не нарушайте общественной тишины и спокойствия... метушаться коло нас темні постаті. — Пеніє в публичных местах не разрешается.

Жандарі скам'янілими монументами стовбичать. Метушаться кондуктори — і раптом третій дзвінок.

— До побачення, товариші! — махають шапки з вікон та з площадок.

... Борімося! — голоси звідти лунають.

— Поборемо! — хором голоси з студентської юрби. І від нас їх підтримує гучне:

— Поборемо!..

— Р-разойдись. Не шуме-еть! Де не взялися поліцаї, штовхаються. Але вже кінець. Потяг одійшов.

Вертаємось.

То тут, то там чути „пірвем, пірвем, пірвем ці кайдани“.

Темна березнева ніч. Холодно. Але сніг тане. Вітер дме, але в подувах його почувається весняний дух...

*

Коли вітри весняні обвіяли, обсушили безкраї поля, безмежні степи, і засміялися вони до сонця червоно-синіми усмішками — квітками, поїхали ми з Катрею до „Комуни“.

„Комуна“ в лісах, коло озера. „Комуна серед тиші прозорої“ під захистом зелених стін соснових.

В середині стін соснових — портрети Маркса, Горького, Шевченка, Ласаля, Рози Люксембург, кілька дачних ліжок, коло кожного столик з книжками.

В кімнатах, на веранді, у лісі, на озері — молодь і сміх і пісні. Але це не робота. А робота тут насамперед. Тут щось подібне до політичної школи було: соціологія, політична економія, марксознавство. Інтересні були постаті: особливо Олексій Окулов (потім досить відомий російський письменник), Надя Беклемишева (висока, мужня, мов парубоцька постать, низький голос і енергійні руки) та петербурзька курсистка Маруся — втілена жіночість, сіро-блакитні добрі очі, ніжне обличчя в рямці золотого волосся; разом з тим гострий розум, аналітичні здібності, колосальна ерудиція й непохитна відданість революції, партії.

Ми з Катрею пили, мов нектар, навколишнє повітря, не лише пахощі лісу, але головне дух інтелекту цього невиданого колективу. Ми брали участь у роботі колективу, в його секціях та групах, але гай-гай, які непідготовані ми були: ми не знайомі були гаразд ні з філософами, ні з економістами, ми дві сіренькі школярки, що нахвпалися „верхів“. Ми „йшли за Марксом“, але ми його не знали. Ми збиралися далеко пливти, але моря не вивчали. А тут, у всіх товаришів, що в комуні, такі знання, така читаність.

„Учитися, учитися й учитися нам, душе моя!“ — хитала головою Катря до мене. Організація в нас добра, але наука в нас шкутильгає. І не гімназія нам дасть її — швидче-б ту гімназію нам перейти, і організація мало нам дає її. Давай удвох доганяти „оцих“.

— Давай, Катре. Тільки „цим“ я думаю вища школа допомогла...

— Вища школа. Не підем ми з тобою до вищої школи. Бо це — тільки для себе скінчити, диплом, тепло влаштуватися. Це розкіш — вища школа. Нарід, робітники не мають і середньої, не мають і нижчої. От ми маємо про це дбати, їх з темноти витягати, а не самим до вищих шкіл лізти. У нас є своя вища школа — це тюрма. Там є змога почитати, повчитися. Та й тепер от давай.

Ціле літо ми ретельно студіювали, конспектували соціологів та економістів.

IV

Восени ми з Катрею були на загальних зборах „нелегальної організації середнешкільників“. Звичайно були й усі „подільці“ наші.

„Загальні збори Київської організації середнешкільників цим розпочинаємо“ — виголошує коло круглого столу поважний, з окулярами на короткому носі голова. Це наш „вчений“ політико-економіст Микола Р.

Коло столу, в президії і Макс. Він товариш голови. Коло нього — Бюро „Олі“. Ще двох секретарів, незнайомі мені гімназисти. Взагалі незнайомих багато. Усі майже незнайомі. Ми з Катрею за руки взяли: сидимо, напружено слухаємо.

Дебати. Обговорюється перший пункт повістки: Наші завдання. Повістки писаної ніде немає; вона в голові секретаря Бюро, і він її опубліковує. Так само, не записуючи, засвоюють повістку присутні — конспірація. Взагалі, тут все — конспірація. На випадок, якби несподівані гості з блискучими гудзиками, то ми починаємо гру в фанти. Тому й не в адвокатському кабінеті сидимо — ми зібralися в комфортабельному помешканні відомого адвоката, — а в вітальні. Ми гості дочки адвоката, ми святкувати зібralися день її народження, ми щохвилини готові перейти від поважних розмов до забави.

... „Наші завдання... Вчитися, вчитися і вчитися. Як найбільше назбирати знання, щоб всебічно охопити життя, коли цілком увійдемо в нього.

... Ні! Наше завдання — революція; наше завдання революційна боротьба.

... „До революції візьметесь, коли не будете вже середнешкільники! Нам потрібний насамперед багаж, багаж... З чим ми з'явимося до них, до тих, хто до революційної боротьби попадає. Щоб когось вчити, треба самим добре все знати...

... Як будемо все вчитися та вчитися, то прогавимо й революцію
Зате, правда, вчені дуже будемо. Та не проспимо й своєї кар'єри.

Ключі фрази й напружена тиша.

— Хто ще? хто ще до обговорення?

— Я...

— І я...

— Уже всі. То ставлю на голосування резолюцію.

— Ш-ш-ш... текста резолюції слухайте:

І враз гучний дзвінок у сніях. На момент напружене чекання. Але це повертався господар помешкання й можна було далі провадити збори.

— Отже резолюції слухайте!

„Ми, організовані середнєшкільники, ставлячи за мету діяльності своєї революцію та повалення старого ладу, вважаємо, що для успіху нашої справи треба нам насамперед вчитися, вчитися й вчитися, і, озброївшись знанням, стати до лав активних борців за революцію“...

Тепер — записуватися до різних гуртків! Переорганізація в зв'язку з напливом нових членів!

— С ціяльно-економічний уже майже укомплектовано. Ще ти, Петре? і Олена? Так, чудово. Вже! Вісім чоловіка. Історичний, літературний... тут ще мало людей... записуйтесь. Ви, Марусю.

— Ні, я до соціально-економічного...

— Там вже повно, йдїть до літературного...

— Ні, я неодмінно до соціально-економічного...

— Так не можна ж. Не можемо більш, як вісім, бо це дуже неконспіративно так збиратися.

— Ну, то утворимо ще один паралельний гурток соціально-економічний, — обізвалося з кутка двоє голосів. Ми теж хочемо й ще хто найдеться...

— А ми до філософського. Насамперед хочемо пізнати себе й світ ідей, а тоді економіку... Нас вже п'ятеро...

— Хто ще до нашого гуртка? Вивчаємо історію революційних рухів в Європі і в Росії. Ти, Остапенко і Загорський і Тимчук? Гаразд. Йди, умовся, день, коли... Треба мати нам кілька конспіративних квартир і ще двох... Тільки це вже нас десятеро... І ще є охочі? Ну, давай розділимося й ми...

— Товариші! взагалі з квартирами! — задзвонив до порядку голова. — Слухайте, це справа дуже серйозна. Стільки гуртків, стільки різних зборів... щоб нам не провалитися... Мобілізуйте всіх рідних і не рідних буржуїв, щоб у них в залах та кабінетах збиратися: то іменини, то христини, то св. Володимира одержав... Бо як по наших студентських кмірках збиратися, то нас переловлять.

Страшений дзвінок перервав його.

В залі стало тихо, — від несподіванки ми всі завмерли. З передпокою почули голос господаря.

Хто там? і далі неголосо розмова.

За хвилину господар оголосив, що нам треба вмиць зникнути. Звичайно, вмиць це й було зроблено.

Потім з'ясувалося, що в сніях відбулася така сцена: на питання: „хто там?“ — почулося: „свої, наш постовой, відкрийте, барин, скорее“!

З'явився дійсно „свій“ городовий, що на посту саме на розі стояв.

— Так що пришов упредить. Наші, значить, на вас идуть с обыском. Осведомлен полностью. Через час можете ждять, не сумлеваючись... Таинственно осведомлен...

„Таинственно“ - ж до його кешені переповзла „синенька“.

— Рад стараться...

За годину справді прийшли з трусом, застали всіх у ліжку, оглянули кабінет. Попрохали вибачення й дали спокій.

З початком нового шкільного року жила я по студентському. Мамі домашні обставини не дозволяли жити в Києві; ось і вмістили мене „на пансіон“ до сіренької інтелігентської родини. Дано мені там кімнату, цілком окрему, ізольовану, обіди: коли верталася пізно з театру, або з засідань двері мені відчиняли без докорів. Я тільки повідомляла, що „сьогодні прийду пізно з театру, з іменин, з вечірки у товаришки“. І ніхто не втручався до мого життя, ніхто не цікавився звідки прихожду пізно.

Але пізно не часто я поверталася. Раз-два на тиждень. Раз—збори гуртка, другий—театр, то-що. Більш сиділа дома й читала, писала. Конспектувала Спенсера, Гетнера, Рамбо, Минье (це три останні автори про французьку революцію), Белінського, Чернишевського, Писарева, Добролюбова.

Іноді Катря заходила, частіше я до неї. У неї завжди зустрінеш когось з робітничого гуртка на Слободі.

Вона знайомила: товаришка Фрося, товариш Овсій. Катря була протестантка і не додержувалася постанови загальних зборів „Олі“: в середній школі—навчання; робота, політика у вищій школі. Вона впірнула в працю з робітниками. Вчила грамоти, агітувала й мене тягла. Робила це вона дуже конспіративно—і від батьків берегла свою таємницю й від нас, тільки весь її зовнішній вигляд змінився: поважна, майже не сміється, очі глибокі-глибокі, і дивиться наче в якийсь незнаний нікому, тільки їй близький світ.

Як на лекції її було щось спитають, вона якось механічно й часто невлучно відповідає та видко мало й цікавиться тим. Видко мало студіює шкільну науку. Тільки лекції з історії було слухає-слухає. Але-ж вона, знаю, багато вчиться—тільки іншого вона вчиться. Або вчиться або десь ходить і пізно вертається.

— Де ти, Катре? тебе ніколи не застанеш.

— Так ти не ходи краще додому до мене... а я буду говорити, що йду до тебе, ато вже так важко дома пояснювати... а я тобі скажу, коли чекатиму тебе тоді й прийдеш.

— Гарзд... але де ти ходиш? І взагалі, що з тобою, Катре? Ти й в гімназії мало буваєш...

— В гімназії! Вистарчить і того. Розумієш—час губити страшно. Стільки роботи навколо й не для себе, як отут у школі, а для живих людей... Знаєш що? тут не розговоришся... Приходь в середу, я неодмінно буду дома, дещо покажу, поговоримо.

*

Показала мені Катря відозву. В горі „пролетарии всех стран, соединяйтесь“, внизу підпис „Киевская организация Р.С. - Д.Р.П.“. І почали ми з Катрею вдвох вчашати на Поділ. Розділили великий гурток

та й вели роботу. Я тримтіла, коли кінчала: радість хвилями наповняла мою душу, і я почувала, що роблю саме те, що треба. Як чудесно, коли людина прокидається, коли будиться в ній дух вільний, коли від кожної крихти знання блищать їй очі й яснішає лице... Як тоді сили ростуть, як робота горить!

Але у березні трапилася катастрофа: приходжу додому, старенька, моя мила господиня схвильована: була класна дама, переглядала всі книжки. Чогось шукала. Взяла якийсь папірець, де пісня була. Папірець я знаю: там списано „смело вперед“... але причини всього цього не знаю...

Але на завтра в гімназії довідуюся: Катрю Р. викреслено з журналу, бо її заарештовано...

„Заарештовано“! Це слово ніяк не вкладалося мені в голову; я як у тумані ходжу, але мене покликано до М. І. Мау. Ця суха, з колючими очима, „начальниця“ завжди суворо-офіційно ставилася до „підвладних“ їй школярів. А тепер вона була суворіша, ніж коли будь і болюче колола своїми очима.

— Ваша поведінка жахна. Ви собі дозволили нечужані вчинки. Я викликала вашого батька.

І батько раптом приїхав. З'ясовується, що йому надіслано таку телеграму: „ваше присутствие крайне необходимо“. Він з моменту, як одержав телеграму, не спав, не мав ні хвилини спокою, думаючи, що я тяжко хвора. І я подумала, що я - б мала право сказати Мау; це ваша поведінка жахна, так хвилювати батька. Незже не можна було додати в телеграмі: „дочка здорова“.

Батько перебув тиждень. З'ясувалося всебічно ситуацію. Мене тимчасово залишили в тій самій старенькій дами, але з тим, щоб вона мала належний контроль надо мною. Та намагалася т - те Мау, щоб я жила з матір'ю, коли вже зроблено помилку і взято мене з пансіону, де - б я одержала „бездоганне виховання“, і мати мусіла нарешті переїхати. Ще намагалася т - те Мау мені в атестаті збавити ноту за „поведінку“, але це вже наш любий учитель В. І. Щербина полагодив; він енергійно вступився і не допустив зробити мені такої кривди.

А Катря сиділа на Лук'янівці.

Мати її носила їй їжу, а дома плакала передо мною: „І що ви думаєте? Ви такі безсилі, такі маленькі, що ви думаєте світ перевернути?! Нічого ви не перевернете, а тільки своє здоров'я занепасти: нам такого горя завдаєте. Мовчить... розумієте, Катря мовчить, не хоче й слова мовити, щоб з'ясувати справу; а тоді її звільнили - б.“

Майже те саме говорив і жандармський полковник Катрі на допитах, власне коли її приводили на допит, бо справжнього допиту не було через її уперте мовчання:

— Вы - б нам несколько слов сказали і были - б свободны. Подумайте о вашей бедной матери. Как она ждет вас, а вы не хотите. Ведь всего несколько слов. Кто вам дал прокламации? Кто? Ну - с!

Але Катря мовчала і тримала її довго, щось 7 місяців. Коли звільнили, розповіла мені все детально. Була тоді біла, як крейда, тільки очі горіли.

— Я, Нато, найповніший університет там перейшла. Так, Нато, найкраща школа — тюрма.

Катря трохи відпочила дома й перейшла на нелегальне становище. Вона впірнула цілком в підпільну роботу. Ми мало бачилися.

„Це небезпечно“, — казала Катря. „Тобі треба тепер удержатися на ногах. Ти теж маєш корисну працю (я тоді вела навчання в недільній школі серед робітників), ти маєш звязки з робітниками, це нам надалі придасться. Отже поки що, не будемо бачитися, аж поки я до тебе звернуся. Нам не доводиться потурати своїм особистим почуттям“.

Сльози були нам на очах. „Особисті почуття“ були дуже сильні, але ми їх перемогли. Я ще разів три-чотири бачила потім Катрю, але незабаром їй дано відповідальну роботу на провінції і вона знов потрапила до в'язниці. Довго сиділа й ослабла. Її звільнили. Бліда, змарніла, безсила — це вже була не та Катря, що бадьоро й невтомно поспішала з мітингу на гурток грамоти, а звідти на принципову дискусію. Квола, безсила вона мовчки дивилася й часто-густо кашляла.

Мати її до санаторії повезла, але це не врятувало Катрі. Там вона і вмерла.

*

Скінчивши сьому класу я поїхала на вакації в Гуляй-Поле (Златопіль) до батьків. Тут швидко утворився в нас гурток, де ми почали доповнювати свою освіту українською мовою. У деякого знайшлася література (белетристика й брошури) і ми перечитували М. Вовчка, Мирного, Левицького, декламували, заховавшись в далекому кутку гімназійного садка, Шевченка, Щоголева, Руданського, Самійленка. „Вік“, що був у одного гімназиста, мав такий успіх, так ходив по руках, що його довелося в кінці літа завести в палітурки. Гірше стояла справа з розмовою: всі так звикли в школі до російської мови, що, почавши українською, все збивались на російську, особливо безпомічно спинялися в дискусіях на філософські та політичні теми — бракувало слів, термінів. Як буде буржуазний, демократія, матеріалізм, капітал, індивідуум, індуктивний, інтегральний, позитивізм, гедонізм, метафізика, утилітаризм. Як сказати: соціалізувати, дифференціювати, асимілювати, об'єктивувати, індивідуалізувати?

Так багато й таких важливих слів немає в українській мові! Але дуже швидко ми розмірковували, що і в російській мові їх немає; а позичено їх з чужих мов... Чому-ж би не позичити їх і до української мови?

Ми з свого таємного кутка в гушавині гімназичного саду виходили в найширший світ.

Мій батько, селянин з походження, що все життя горів змаганням за освіту народу, влаштував нам змогу виступати з виставами в народньому домі. Це було для нас, як рибу у воду пустити. Влаштували концерти, декламували Шевченка, Руданського, виставляли українські п'єси, брали навіть участь у танцях (хоч погордливо одкинули вже були таку несерйозну розвагу), бо танцювали тут не „пошли інтелігенти“, а танцював той нарід, поруч якого ми хотіли стати, пізнати його, розказати про себе, про соціалізм, про революцію, про нове життя, до якого разом з ним іти. І ми захоплено проводили танок, заходячи при цьому в розмову та дуже часто зразу починаючи й агітувати.

VI

На Пушкінській улиці (тепер Чудновського) в тій затишній її частині, що між Бульваром та Караваївською, на одному з поважних солідних будинків, була вивіска „Пансион А. П. Забелло“.

Широкі сходи, такі - ж з різнокольоровим склом двері наче за-прошували „увійдіть“ так само привітно, як і господиня цього чималенького шумливого юнацького мурашника, добра й гостинна Олександра Платонівна Забіла.

Людина поступова, гуманна, позбавлена вузьких міщанських забобнів, до того тямущий педагог, О. П. Забіла — не могла зробити з свого пансіону клітки, де в окликах „тене ву друат“, „балансе“, „ретурне“ виховувалися - б тендитні в білих рукавичках панночки „комель фо“. Вона не затуляла своєю постаттю та стінами свого пансіону й ширшого світу від зацікавлених о неї своїх пансіонерок. Між иншим це в її кабінеті на столі я знайшла роман Степняка „Андрей Кожухов“ і потай перечитала.

Це-ж я опинилася — після тих ускладнень на кінці минулого року, що так дорого коштували батькові — знов у пансіоні, де батько мене залишив, маючи надію, що спокійно мине тут цей останній рік мого шкільного життя (я мала перейти вже восьму педагогічну класу).

Але мушу сказати, що на ділі цей рік життя кипіло, горіло навколо мене й я в ньому розуміється. Не було в ньому, правда, Катрі, і це мене смутило. Середнешкільні гуртки для самоосвіти, недільна школа для робітників, диспути в Літературно-Артистичному Т-ві, театр Кропивницького й Садовського, десятки нових знайомств, щоденно нові вражіння.

Збори нашого гуртка, що мав в програмі своїх занять літературу та філософію, відбувалися щотижня в суботу. Збиралися на різних мешканнях, а найчастіше в гімназиста Павла С-ва, мати котрого нас дуже гарно завжди приймала. Ця родина була дуже незаможна, працювали всі в родині, діти помагали в хатньому господарстві й жили С-ви в якійсь напівзруйнованій будівлі (на розі Володимирської та Жиланської ул.) з немазаними стінами. Нам дуже подобалася ця деревляна немазана хатина і почували ми себе там чудово, значно краще ніж у комфортабельних кабінетах співчутливих адвокатів та лікарів, куди конспірація нас зкидала час від часу.

Я цілком захопилася роботою в недільній школі. В неділю звичайно йшли десь на концерт, на дискусію, але день від 10 до 4 належав недільній школі, тут ми ділилися з слухачами тими знаннями, що їх самі щойно набули в гуртках та з дискусій в залі Літературно-Артистичного Товариства. Тут ми відразу почували, що не марно ми самі вчимося, не для розваги та не для того тільки, щоб бути самим культурними людьми; ми почували, що це значить инших учити, вчити людей, що хоч з книги життя вже навчилися, проте мов у темряві блукають, безпомічні й безпорадні. І ми з усією силою молодого ентузіазму засіли у цій фортеці й завзято та невтомно почали обстрілювати нашого ворога — темряву. Цю роботу ми провадили під крилом дуже культурного й доброго настоятеля, що дав помешкання школи „на благое просвещение русского народа“ і поклався цілком що

до програми на вчительку школи, дозволивши їй запрохати ще двох-трьох учительок, в кого душа до цього діла тяглася. Вони почали з малого й дуже скромно: грамота для неписьменних і арифметика; історія, природознавство для сильніших у грамоті. Аж ось одна учителька побачила, що група слухачів вимагає вже більше знання, дають питання з економіки. Запрохала вона студента економіста. Вийшло на добре й інтерес до занять виріс. Коли сказали про нову ситуацію настоятелю, він тільки зауважив: „рекомендується впредь избегати студентів, яко вельми вредномыслящих личностей: лучше в таких случаях девиц приглашать, вообще учительниц; не исключаются и семинаристы“.

Ідучи за такою інструкцією, навчання в школі велося так, що в лекторському складі були на око самі жінки. А студенти-ж, що їх стало вже четверо, як тільки одвідував „батюшка“ школу, сідали між учнів (вони були в штатському) і таким чином зникали з лекторського складу.

Якось стихійно об'явилися в школі науки соціальні, економічні, словом, oprіч „грамоти“ народилася й „політграмота“. Інтерес до недільної школи все зростав і тепер уже ми провадили заняття в двох великих кімнатах. Збільшилося учнів та збільшилося й керівників: неначе на бажання настоятеля, двох семінаристів почало брати жваву участь у роботі. О. Михайло справді був вдоволений, коли зайшовши якось на заняття, побачив вихованців семінарії: „дело доброе, дело доброе“, — і ще менш тримав нас під своїм контролем.

Шевченкове свято, що на нього багато зусиль та роботи поклали всі ми, а надто спричинилися до успіху його наші семінаристи (І. Ц-ко та І. Гавриш), викликало у нашого патрона бажання детальніше ознайомитися з роботою у нашій недільній школі. Щось його, видно, почало непокоїти та й дуже непокоїти, і він почав нас так часто й несподівано одвідувати, що маскувати нашу „політграмоту“ та наших студентів не легко було.

На слухачів наших Шевченкове свято зробило таке глибоке вражіння, що вони довго не хотіли розходитися; слухаючи біографію Шевченка вони захоплено дивилися на промовця й зітхали. Багато віршів вони самі й декламували. А коли казав вірші один з семінаристів, І. Ц., дуже красномовний оратор взагалі та повний запалу й революційного ентузіазму, багатьом на очах були сльози.

Невеличка перерва після недільної школи, обідали десь всі гуртом (я, товаришка та семінаристи), а тоді йшли до Літ.-Артистичного Товариства. Там ми знаходили ще багато товаришів з нелегальної організації та студентів, з якими мали звязок, і до початку вечірки мали нагоду обговорити й дебатовати безліч своїх пекучих питань.

Може дивним зласться, як це можна, живучи в пансіоні (хоча-б і під орудою культурної та поступової людини, як О. П. Забіла та проте все-ж у пансіоні, де є хоч мінімум певного режиму, що його вимагала адміністрація державних шкіл) отак цілий день використовувати час на „крамольні“ справи. Може це й дивно, але як це простя й легко було!

Приходила до мене якась знайома дама, начальниця пансіону знайомилася з нею, записувала її адресу, а дама мене забирала до себе

„на цілий день“ і мала мене привести увечері, не пізніше 10-ої години. Іноді можна було, як скажемо, ходилося до театру, — повертатися о 12 год. ночі.

Отже, у мене кілька було знайомих, переважно старші сестри товаришк, що згодилися „приходити по мене“. Вони знали, де я на протязі цілого дня, бачили мене самі або в „Літер.-Артистичному товаристві“ або в театрі, отже, не вагаючись, допомагали мені вихопитися з клітки.

В залі „Літературно-Артистичного товариства“ ми слухали Водозова В. В., Ратнера М. Б., Стешенка І. М., Олександровського Г. В. Один раз нам довелося чути реферата Лесі Українки, що зачитала М. М. Старицька.

В дискусіях брали участь студенти, а іноді й гімназисти. Пригадую собі, особливо палкі дискусії виникали після рефератів Водозова.

На кінці року були підсумки всієї роботи середнєшкільної організації, двічі збирався пленум у гаї за Дніпром: були мітинги з робітниками там таки; були наприкінці й підсумки шкільного навчання, іспити. Ці останні пройшли якось між іншим, багато уваги їм не віддавалося; вся енергія, увесь інтерес скупчувалися на іспитах позашкільних, іспитах життя. Багато нових людей, нових знайомств — кілька робітниць з фабрики панчох та тютюну, кілька складачів з друкарні, свідомих інтересів своєї класи робітників, мали звязок в цей час з нашим гімназичним гуртком і зближення з ними.

VII

Іспити склали за восьму класу не так як за сьому. Не так ретельно, не так напружено; не було того почуття, як тоді, що „за весь курс“. Зокрема я мало цікавилася іспитом, майже що дня їздила човном з робітничими гуртками — екскурсії, заняття на тім березі провадили, — з семінаристами з нашого гуртка, Петром та Іваном, або й удвох одним із них — Іваном. Отже якось механічно відбувала іспити; мене більш цікавили мої іспити з тої дисципліни, що зветься „агітація й пропаганда“, і я ретельно їм віддавалася, бо на носі вакації і ми мали (я й наш семінарський гурток) поїхати „на провінцію“, робити там революційну роботу. У Петра (що батько його учителював на селі під Вінницею) були звязки в околицях, і нам пощастило знайти собі лекції (а, значить, і матеріяльну базу та підставу, щоб проживати). Я одержала навіть не то лекцію, а „посаду“ „гувернантки“ в домі батальйонного командира у Літині, а значить окрему кімнату і „трьох подрастающих дочерей“; вимовила собі вільний день на тиждень і двічі на тиждень по 2 години для себе. Іван та Петро теж поселилися в Літині й мали лекції. Коло них небавом утворився гурток молоди, і до них приходили навіть „вільнодумні“ панночки, яких у Літині з його рясними затишними садками, з його патріархальними звичаями все-таки було досить.

Моя ситуація в родині батальйонного командира, в його будинкові остронь міста, де з'являлася тільки аристократія Лігинська, була

як на Олімпі; але як цих богів мої принципи давно вже скасували й почали в уяві будувати новий світ, то і тут мене тягло геть від „олімпійців“. Перебувши день, уєсь довгий день, у ролі гувернантки (тут мені полегчували справу мої педагогічні нахили, моя любов до дітей), я ввечері поспішала на беріг, де збиралося наше товариство, де нас чекали співи, човни, тихий шепіт сріблястих хвиль та таємничі наради в гаї за рікою.

Семинаристи Р. та Ц. жили в центрі містечка; у своїй хаті зосереджували вони всі молоді, революційно настроєні паростки тихого, добродушно-дрімотного Літину, всі протести вільного духу, всі бунтівничі поривання. „Що власне вам у Літині не подобається“? — шестілісті сріблясті верби над нашими головами на греблі, коли ми поспішали на волю, на проріст.

„Що тихе, сонне місто“? — повторювали вони наші слова, — „так це й гаразд, що тихо... Що ремісничі робітничі злидні в узеньких кривих брудних заулках та треньки-бреньки ситих паразитів у блискучих палатах?! — Так це в кожному порядному містечку, так і в нас... — Що справник „винтує“ з суддею, а суддя засуджує кожного маленького голодного злодія, не чіпаючи великого хабарника — справника, то це так, але де інакше?... Де інакше? прошу, скажіть! — шестілість сріблясте гілля... — Що тут на родючій землі, під гарячим сонцем, годують ті, що їх руки ненастанно в роботі, що їх руки з землі рай для неробів утворюють, а ледарі байдики б'ють, п'ють портвейни та тикають на похилену спину бідака — в той час як „Право людини“ Руссо каже, що всі люди рівні, усі народилися на одній землі, під одним сонцем, усі мають однакове право на наслідки праці і всі мають повинність працювати... Але чи не на всім світі так? І чому-ж саме в нас мало-б бути інакше? Чому? Чому — докірливо шамотять сріблясто-зелені верби.

Чому в нас у Літині? Та й невже-ж наш Літин — вам не подобається?

Подобався дуже нам Літин, його зелені замріяні околиці, запашний подих його садків, тільки мешканців його сонних хтілося збудити. Наші дзвінки дужі голоси, що лунали вечорами від річки, від околиць до осередку містечка, будили дрімотного обивателя; він лаявся, перевертався на інший бік і пробував знов заснути. Але доводилося йому трохи згодом іти відчиняти двері своєму синові або дочці, що з нашого гурту поверталися, і він знов лаявся, вставав і хоч насуплено, хоч сердито, але питався: і що там таке потрібно, що вештається потемки?

А у ранці іноді й вислухував те „потрібне“, вислухував розмови дітей своїх, що в душі їх новий світогляд сходив.

Коли дощ, то доводилося не на човні, а пересиджувати вечори у Р. та Ц.

У просторій кімнаті, де на стінах Шевченко, і Маркс, і Горкий, тихо тоді; поважно тихо, хоч людно. Читають „Капітал“. Читають і пояснюють. Це вже студії, це „вечірня школа“.

Інколи по-під віконням майне голова жінки — це господиня: вона „інтересується“, та й потім в таємній тиші її кімнати точиться така розмова:

— Так таки ежедневно. Пелагея Потаповна?

— Ежедневно, еженощно, благодетель Поликарп Иванович. Не стала бы выдумывать. А говорю по совести. Как значит вам по вашему полицейскому состоянию неукоснительно знать налоть...

Про ці балачки нам докладає — племінник Пелагеї Потаповни, тихий, а розумний хлопчина, років 14, Петрусь. І ми мусіли бути обережні; довелося припинити зібрання в кімнаті семинаристів, а користуватися лише човном. Та за-пізно прийшли до обережності. Уже справник зацікавився новими приїзджими та новими ідеями й майже щоденно шептався „надзиратель“ з Пелагеєю Потаповною. І ось раптом Петрусь упередив нас, що готується „облава“.

*

Коні скакали, як скажені, немов дияволи женуть. Ми оглядаємося раз у раз... хоч як зважити на розум — хто там буде доганяти нас? як доганяти? Ми в'їхали під намет дерев, женемо гаєм, і хто бачить нас, так це місяць, що теж прудко, немов тікає, чимчикує від хмарки до хмарки.

Од'їхали далеко верстов 20; коні спинилися, спочивають. Ми ду-маємо поїхати до Петра (він саме на три дні поїхав додому) його оповістити. Він тут постійно перебуває й може йому пощастить налагодити звязок з Літином. А самі потім до Київа. Вакації уже закінчуються, і в Київі нас чекає робота. З'їдуться всі, у кого звязки, і поринемо глибше в підпілля.

„Але що там зараз у Літині робиться?“

„Мабуть ще трус провадять“.

Коні смикнули і знов скажений галоп. Щоб не вилетіти, тримаюся за руку Івана. Він другою рукою обняв, тримає мене й говорить, говорить. І моя душа відповідає так само: „так, ми безперечно далі підемо разом, підемо укупі... Так, ми незмінні товариші на життя й на смерть. Так, ми своє життя покладемо на визволення пригноблених, на знищення неправди. Так, ми вдвох, ми вдвох...“

Коні скачуть, летять, як скажені. Мчить, тікає місяць поміж хмарок мінливих. Ми вдвох уже мовчимо. Тільки руки таємничу розмову свою далі провадять: Так і далі вдвох... все вдвох... і вкупі життя віддамо.

„Так удвох... Так, все укупі“...

Коні мчать. Думки - мрії летять, місяць здоганяють.

VIII

„Отречемся от старого мира, отряхнем его прах с наших ног“...

Ми це твердо пам'ятали і проводили в життя.

Не у родині, не з родиною, а в комуні нове життя творити. Ми революціонери не тільки боротися за нове майбутнє маємо, але й зараз, тепер, своє особисте життя будувати по новому.

І ось я оселилася „в комуні“. Було в нас 2 хаті й майже ніякої обстанови, в одній чоловіки, в другій жінки: я, Женя, товаришка з гуртка й Паша (робітниця). Спали на складних полотняних ліжках,

їли те, що по черзі кожна варила на машинці (звичайно одну страву), читали, вчилися й вечорами ходили на конспіративні збори. Кожен, хто не мав де ночувати, міг іти в комуни; іноді напакувувалося більш десятка людей.

Тут тісніше знайомилися, єдналися в гуртки.

Одного разу величезний переляк виник; винуватець його Густав Шпет, котрому цього ми довго не могли забути.

Однієї ночі (години о 2-ій) саме ми послули [а ночувало в комуні двоє таких товаришок, що дома не ночували, чекаючи арешту], я й Женя прокидаємося від тупотіння чобіт в коритарі.

Чую, просто до наших дверей хтось...

— Тук, тук, тук...

— Хто там? — затримуючи хвилювання, питаю я.

— „Іменем закона отворите“ — гуде впевнений бас.

І знов: тук, тук, тук...

Женя, мов обпечена, хапає нелегальну літературу і шпурляє за вікно в сад: за вікно-ж вилазять і дві нелегальні товаришки, добре що низько. Я гукаю до дверей: зараз одягнемся.

Але вже ніхто не стукотить у двері; уже кроки віддаляються.

Це так пожартував, на підпитку, Г. Шпет.

Члени нашої комуни часто відвідували „кабінет зубного лікаря“ на Подолі. Ця вивіска „зубної врач А. М. Гурович, прием от 10 — 12, 6 — 9 веч.“ маскувала вчашання до помешкання Гуровичів численних товаришів, переважно членів або кандидатів до членів Р.С. - Д.Р.П. На око звалалося, що Гурович мала силу пацієнтів.

Тут відбувалися наради Подільської групи есдеків, наради представників Комітету з нами співчуваючими, майбутніми членами; тут давалося різні доручення, тут відбувалися засідання з делегатами інших груп Київських та позамісцевих. Багато я бачила тут людей, переважно робітників т. званої вищої кваліфікації, складачів друкарні то-що, та дрібних ремісників Подолу. Тут утворився гурток, що я мала його вчити письма й політграмоти і вже почала. А сама в той час одвідувала ще й такий гурток, де я свою освіту поповнювала, це власне гурток, що повстав із середнешкільного.

Раптом урзалися мої заняття в обох гуртках і то в такий наглий спосіб. Пам'ятаю, я сиділа коло столу в „Комуні“ і „гризла“ Паульсена. Мені доручено було написати реферата на тему: „Паульсен, його життя, та його теорія“.

Вбігає Паша й таємниче до мене й до Жені (більш нікого не було): знаєте, провокатор, провокатор у Гуровичів...

Далі подробиці.

Провокатор... Це той, що влазить у довір'я, знайомиться з усім та всіма, а погім зраджує... Як же тоді жити, як працювати, коли можливе таке страіття.

— Як? ще дужче з'єднатися, ще завзятіше боротися, — гукнув І., що теж дуже часто бував у „кабінеті зубного лікаря“, що був найактивнішим у цій групі. — А поки що зникнути й готуватися тарарахнути серед обивательського болота блискавицею та громами. Я от засяду за Куно Фішера поки.

Я перегорнула сторінки Паульсена.

— Ну й я сижучу... то що? Ну я знатиму ще одну розумну людину, знатиму її думки... ну, мені проясниться ще більше в голові. Добре. Для мене це дуже добре... але кому від того легше, кому краще стане? Це я все для себе, для себе. А хто-ж тоді для тих, хто зовсім темний, хто упосліджений.— І хто така я, коли я тільки для себе?!

— Ви експансивно, а зовсім не логічно мислите, юна революціонерко,— сказав І. і всміхнувся так, що я собі засміялася, покинула Паульсена й пересіла ближче до І.

— Якраз ми всі й ви для них, для тих, хто в злиднях та темноті, але тому в нас і не повинно бути темноти в голові...

— І якраз тому ми маємо весь час серед них бути. Словом, я їду, їду на село, раптом додала я і схопила з стозу листа.— Ось...

В листі товаришка моя шкільна, донька священика повідомляла, що вчительки й досі немає в школі на цукроварні й пропонувала мені, може я маю охоту... „Маю охоту“... Я давно мрію про школу, де я вчитиму дітей вже так, щоб вийшли свідомі всього, де я дорослим читатиму...

Отже я, їду, їду...

Провожали мене Іван та Женя.

Женя цілувала та шептала: „от тобі маєш... несподівано“. І зажурено дивився в очі: „я вже не знаю, як я без тебе... Ну, але як тут закипить робота я тебе викличу“.

Зустрічали мене на станції моя шкільна товаришка та сторожиха школи. У школі мене зустріли голі стіни та непереможний гомін дитячих голосів.

— Ш-ша, цитйте! Ось задасть вам нова вчителька. У тебе, Грицьку, ще не загоїлося вухо від старої...

— О, ця молодша, буде дужче битися, подужає краще.

Набилися в подвір'я й молодіці та чоловіки (саме гудок на цукроварні перерву оголосив).

— Нова вчителька.

— Щупленька яка! Чи й вправиться з нашими архаровцями?!

*

На порозі двох хат (три групи в двох хатах) стояла з ранку до полудня й вела за своїм словом напружену дитячу увагу й направляла жадібні знання дитячі голівки до роботи. Тихо було під час занять: ні гомону, ні пустощів. І веселий хор голосів і радісні ігри на „перемінках“.

— То це вже ви їх „без обіду“ не лишаєте,— скептично хитала головою сторожиха. Я затримувала часом дітей, що не вправилися з роботою, але насамперед давала їм їсти, а тоді допомагала виконати завдання.

— Нащо? Нащо „без обіду“? — Хіба голодна дитина краще науку второпає?

Сторожиха хвильку збентежена, а тоді авторитетно:

„Ато наша Настасія Павловна—було без обіду й на гречку і сікли по суботах... Все як помагається...“

Ну, отже я не робила все „як помагається“. Більш того,— я робила те, що не помагається. Недільні читання й розмова з робітниками

(батьками моїх школярів) — це не дуже подобалося „владам“. Батьושка морщився, наблюдатель епархіяльний крутив головою (школа була при цукроварні й коштами адміністрації, але чомусь „блюли“ її, окрім директорського ока, ще й епархіяльний „наблюдатель“), а стара „попечительница (директор був нежонатий і „попечение“ що до школи покладене було на матір його) дуже ретельно розглядала мене в лъорнетку. „Такая молоденькая и уже такие опасные идеи“ — говорила вона про мене в своєму товаристві, і моя товаришка, дочка священника, що бувала в тому товаристві, переказала мені це. Мені - ж у вічі вона говорила самі компліменти що до моїх методів виховання та навчання — школу вона відвідувала старанно.

— „Удивительно, что вы так с ними справляетесь без линейки: это делает вам честь, это так гуманно. Хотя знаете... *parlez-vous français? Avec ces paysans on ne peut pas si tendre, il faut avoir un gros bâton, je vous assure!*“

Я не погодилася з такими авторитетними думками високо авторитетної попечительші. А вона вже поволі переставала бувати на моїх заняттях, так шкільних як і позашкільних, видно, все з'ясувала собі. І ми себе вільніше почували — моя аудиторія й я. Зашкарублі, мозолясті руки старанно виводили а, б, в, захоплено бородаті обличчя з книги вичитували — це була грамота. А вже як була „політграмота“ (це я так сама собі називала наші читання й мої пояснення), то годинами не зводили очей, не рухалися.

І вже як кінець, то всі разом:

— Да, це ловко, а ми й не знали.

— Ось воно що! Тепер все ясно!

І як воно так: щоб ото — все знати?..

— Наука, брат... Тепер хоч діти наші знатимуть...

Виходили всі гуртом на ганок. Тут і школярі-діти підчікували своїх батьків, сковзалися, спускалися на grindжолах з горки.

— Живіш, живіш... он темно вже, а завтра рано гудок заспіває... — А я - б іще сидів... На ту неділю, ви - б пораніш, — це до мене. Прощання й жарти, і ще довго голоси чути, аж поки не зникли в низьких хатках під горою, побіч якої в снігах білих дрімав чорний димар цукроварні. Я стояла й дивилася. Сніги, сніги... поринуло в них, заснуло село. І спить воно вже так довгі віки. Встане, попрацює коло землі, коло заліза, та знов спить. А мозок його, а сила його духовна цілком безпробудно спить.

Сніги, сніги. А а за ними в долині татахає, гуде залізний кінь — залізний потяг: там рух, там не сплять. А тут сніги й сон... чорнозем і сон... чорна праця в темряві й сон...

¹⁾ Ви розмовляєте французькою мовою. З цими хлопами неможливо так м'ягко, треба мати товстого дрючка, я вас запевняю.